

Irányzatok és elméletek

Az elmúlt két évszázad alatt a tudomány a történetek kutatására különböző módszereket fejlesztett ki. Az alábbiakban a (népi) narratívumok kutatásával kapcsolatos irányzatok, iskolák és elméletek bemutatására kerül sor.

A diffuzionista irányzatok

Terminológia: kultúrelem, elemi gondolat, kulturális vonás, kulturális sajátosságok, kulturális formák, kulturális párhuzamosságok, kultúrkomplexum, diffúzió, kultúrkör (kulturális area), diffúziós centrum, indogermán mitológiai iskola, heliolitikus iskola, angol antropológiai iskola, bécsi iskola.

A vándorláselmélet módszertanát a *diffuzionista irányzatok*, a *kultúrtörténeti iskola* képviselői (Friedrich Ratzel, Franz Boas, Fritz Gräbner) dolgozták ki, az 1850-es években. A diffuzionizmus szerint a *kulturális sajátosságok (cultural traits)*, a kultúrjavak egy-egy földrajzi gócból – *diffúziós centrum* – indulnak ki és terjednek el. A kultúrjavak térben és időben vándorolnak. A diffuzionista elmélet az evolucionizmussal szemben jött létre, amely a *kulturális párhuzamosságok* elvét képviselte (azaz, a kultúrjavak a fejlődés adott szintjén egymástól függetlenül jönnek létre, különböző centrumokban).

A diffuzionista irányzatok elindítója az *indogermán mitológiai iskola*. Jakob és Wilhelm Grimm, valamint Theodor Benfey különböző mítoszokat és meséket eredeztettek az indogermánok őshazájából és Indiából. A *heliolitikus iskola* (G. Elliot Smith, William Halse Rivers Rivers stb.) a diffúzió centrumát Egyiptomba helyezte. Az irányzat jelentős fordulópontja a 19. század végén Adolf Bastian és Friedrich Ratzel között lefolyt vita. Bastian szerint az *elemi gondolatok*, Ratzel szerint a *kultúrák* terjednek. Ratzelhez csatlakozott az *angol antropológiai iskola*, Edward Burnett Tylor műveivel. Ezt követte Leo Frobenius, Fritz Gräbner *kultúrkör* elmélete, valamint az ún. „bécsi iskola” *kultúrtörténeti* irányzata.

P. Wilhelm Schmidt és P. Wilhelm Koppers (a *bécsi iskola* képviselői) a *kultúrtörténeti módszer* alkalmazásával a világot kultúrkörökre osztották, s ezzel együtt a kultúra történetének folyamatát is megrajzolták. A kultúrtörténeti módszer terminusai: *kultúrelemek*, *kultúrkomplexumok*, *kultúrkörök*. A kultúrkörök kidolgozásánál használt szempontok: a minőség, a mennyiség, a kontinuitás, a rokonság. A *kultúrelem* terminust Edward Burnett Tylor alkalmazta először, a kultúra legkisebb, önálló jelentéssel és funkcióval rendelkező részét jelenti. Főleg Európában használják, angolszász területen a *kulturális vonás (cultural traits)* terminus van használatban. A *kultúrkomplexum* a kulturális elemek integrált együttese. A *kultúrkör (kulturális area, Kulturkreis)* kutatói konstrukció. Elméletét Leo Frobenius német etnológus és archeológus dolgozta ki, 1897–1898-ban, ő a *kulturális formák* terminust alkalmazta, s genetikusan leszármaztatható, maradandó

kulturális egységet értett alatta. A kultúrkör olyan, térképen azonosítható, központtal és határokkal rendelkező térséget jelent, amelyen belül bizonyos (egy vagy több) sajátosság alapján a kultúra egységesnek nevezhető. Egy kultúrkörön belül több nép is élhet, több szubkultúra is létezhet. A kulturális areák határát nem lehet pontosan megrajzolni, a világot nem lehet precízen areákra osztani.

A diffuzionista irányzatokat a tipológiai egyezések hívei bírálták. Az irányzatot felváltotta a funkcionalizmus és a strukturalizmus. (Irodalom: F. Gräbner 1911, P. W. Schimdt–P. W. Koppers 1924, P. W. Schmidt 1937, Vajda L. 1949, Gunda B. 1980.)

Olvasmány

1. A mese monogenetikus eredetének megfogalmazója a szanszkrit filológus, Theodor Benfey volt. Szerinte minden mese őind eredetre vezethető vissza. A Grimm testvérekkel együtt a mítoszokat és a mesetípusokat az indogermánok feltételezett őshazájából, Indiából eredeztették. Ennek bírálatát többen megfogalmazták. Joseph Bédier szerint a nyugat-európai meseanyagban népszerű trufák hiányoznak Indiából. Az angol antropológiai iskola képviselői (Andrew Lang, Marian Roalfe Cox) és Wilhelm Wundt azt hangoztatták, hogy a mesék világképe minden nép múltjában megtalálható fejlődési foknak felel meg. A meteorológiai iskola képviselői szerint (Adalbert Kuhn, F. L. Schwartz, A. Ny. Afanaszjev, a nyelvész Max Müller) a mesék égitestekről, természeti jelenségekről szóló történetek.

2. A Noé-mondák a nemzetközi mesekatalógusban az AaTh 825 típusszámot viselik. Kutatójuk Walter Anderson és Oskar Dähnhardt, majd utánuk Francis Lee Utley. Utley 275 változat alapján 12 motívumot különített el. Ezek viszont soha nem épülnek egy alkotásba. A típus vázát a bibliai események adják. A cselekmény epizódjai: a bárka készítése, a bárkába lépés, események a bárkában, kilépés a bárkából.

Az anyag zöme kelta, germán, finnugor és mindenekelőtt szláv. Az elterjedés központja Kelet-Európa és a Balkán, a Szovjetunió európai része, Magyarország, Finnország, de elágazik Svéd- és Írország, valamint Anglia felé. Gyakran hull szét motívumokra, mégis egységesnek kell tekinteni. Alapja a Biblia, e történetre épülnek rá nem bibliai elemek. Például a perzsáktól eredő dualisztikus vallási koncepció. Feltételezhető a bolgár bogumilizmus hatása. (A magyar változatokban például: Isten teremti a méhet, az ördög a legyet; az ördög a bárkába kerül, egér képében lyukat rág a bárkára, Noé macskává változtatja kesztyűjét, s az felfalja.) A mese keletről nyugatra terjedt. A kidolgozott mesetípus bolgár és orosz centrumból indult, észak, kelet és nyugat irányba.

Francis Lee Utley az orosz és ír változatok hasonlósága miatt fogalmazta meg vándorláselméletét: a mese a tengeren ugrásszerűen került át egyik néptől a másikhoz. Feltételezte, hogy Oroszország és Írország között a középkorban élénk kereskedelmi kapcsolat volt.

A magyar anyagban nem mese, hanem eredetmonda formában ismeretes (szerkezet, szüzsé, sztereotípiák). Nincs egy olyan magyar változat se, amely az összes motívumot tartalmazná (Nagy I.1969).

3. A 19. században születő etnológia a kultúráról és társadalomról szerzett tapasztalatait földrajzi régiók (tájegységek) szerint kezdte el rendszerezni (Kósa L. 1983). Orbán Balázs *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népmeszei szempontból I–VI.* (Pest–Buda, 1868–1873) című monumentális munkájában a székely kultúrát székek, ezen belül települések szerint mutatta be. Az első néprajzi tájmonográfia Jankó János írta meg (*Kalotaszeg magyar népe.* Budapest, 1892; *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar [székely] népe.* Budapest, 1893). Kutatói hagyománnyá vált a népi narratívumok (népmesék, népballadák, mondák) regionális regisztereit összeállítani. (Pl. ALBERT Ernő: *Háromszéki népballadák.* Albert Ernő és tanítványai gyűjteménye Faragó József bevezetőjével és jegyzeteivel. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973; RÁDULY János: *Kibédi népballadák.* Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Ráduly János. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975; BURA László: *Szatmári népballadák.* Munkatársaisal gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Bura László. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978; POZSONY Ferenc: *Álomvíz martján. Fekete-ügy vidéki magyar népballadák.* Gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Pozsony Ferenc. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984; ALBERT Ernő: *A halálra táncoltatott leány. Csíki népballadák.* Közreadja Albert Ernő. Albert Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2004.)

Tipológiai kutatások

Terminológia: földrajzi-történeti irányzat, történeti-tipológiai módszer, finn iskola, formula, motívum, epizód, típus, típuskombináció, variáns, szájhagyományozás, önkijavítás.

A folklorisztikában ismeretes a *földrajzi-történeti irányzat*, más nevén a *történeti-tipológiai módszer*. Típusmonográfiák formájában egy-egy mesetípus létrejöttének helyét és elterjedési útvonalát kísérelte meg rekonstruálni. Az elemzést a változatok gondos összegyűjtése előzte meg. Kérdései: melyek voltak az eredeti formák (archetípusok, Urform), ezek milyen redakcióba szerveződtek, milyen útvonalon terjedtek. Az irányzat fogalmai a *formula*, a *motívum*, az *epizód* és a *típus*, a *típuskombináció*, a *variáns*, a *szájhagyományozás*, az *önkijavítás*. A módszer alapja a különböző kultúrák összehasonlítása. Feltetelezi, hogy a különböző kultúrák közötti hasonlóságok nem mindig vezethetők vissza genetikai kapcsolatra, a hasonlóság tipológiai természetű.

Az irányzat a 19. század végén alakult ki, észak-európai, főleg finn folklórkutatók körében. Megalapítói Kaarle Krohn és Antti Aarne, hozzájuk csatlakozott a dán Axel Olrik, a svéd Carl Wilhelm von Sydow. 1907-ben megszervezték a Folklore Fellows (Folklorista Szövetség) társaságát (FFC), ennek 1910 óta jelenik meg könyvsorozata.

A *finn iskola* kezdeményezője Aksel August Borenius, aki 1873-ban írott tanulmányában fejtette ki, hogy a Kalevala-epika valójában a nyugati finnek körében született meg. Elméletté Julius Krohn alakította 1885-ös munkájában. A 20. század elején a nemzetközi folklorisztika legelterjedtebb irányzatává Kaarle Krohn és Antti Aarne munkássága révén vált. A teória megfogalmazója Antti Aarne, 1913-ban német nyelven jelent meg *Az összehasonlító mesekutatás vezérfonala* című munkája. Ehhez az iskolához zárkóztak fel az amerikai kutatók (Stith Thompson). Visszhangja volt a magyar folklorisztikában is (Katona Lajos, Solymossy Sándor, Bán Aladár és Berze Nagy János). Bírálata érte az orosz morfológiai irányzat részéről.

A földrajz-történeti iskola tagjainak célja archívumok létrehozása, rendszerezése, műfajonkénti típuskatalógusok összeállítása. Először Johann Georg von Hahn állított össze mesetípus-katalógust. Utána Antti Aarne 1910-ben készítette el azt a katalógust, amely a nemzetközi kutatás alapjává vált (*Verzeichnis der Märchentypen*). Ezt Stith Thompson 1927-ben kiegészítette, címe: *The Typen of the Folk-Tale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen Translated and Enlarged*. Végső kiadása: A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. Harmadik kiadása 1961-ben látott napvilágot. Ennek nyomán bontakoznak ki a nemzeti katalógus-munkálatok. A mesekatalógus tartalmazza az egyes típusok nemzetközi előfordulását, valamint a típuskombinációkat. A mese után kezdődött más műfajok katalógusának elkészítése. 1958-ban Reidar Thoralf Christiansen állította össze a vándormondák típusainak mutatóját. 1969-ben Frederic C. Tubach adta ki a példabeszédek típuskatalógusát.

A magyar népmesék rendszerezését a 19. században kezdték el (Henszlmann Imre, Arany László, Katona Lajos). Honti János munkája a nemzetközi kutatás vérkeringésébe

is eljutott (*Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmarchen*. Helsinki, 1928). Kátóna Lajos tanítványa volt Berze Nagy János, aki teljes magyar népmesekatalógust írt. Az új magyar mesekatalógusok az 1980–1990-es években láttak napvilágot. A magyar népballadák történetét és katalógusát Vargyas Lajos készítette el (Vargyas L. 1976).

Műfajelmélet

Terminológia: epikus törvények, egyedi alkotás, alműfaj, műfaj, műnem.

Művészettörténeti szemlélet, amely a szöveget (a műalkotást) tágabb, műfaji kategóriába illeszti be. A szemlélet kezdete Arisztotelész *Poétika* című művéhez vezethető vissza, képviselői Nicolas Boileau, Gotthold Ephraim Lessing, August Wilhelm Schlegel, Friedrich Hegel, Benedetto Croce, Lukács György, Herman Northrop Frye. A népköltészet műfajrendszerének kutatói Alan Dundes, Dan Ben-Amos, Lauri Honko, Voigt Vilmos.² Az 1960-as években a beszélés antropológiájával egyidőben a műfajelmélet érdeklődése is megújult. A műfajsociológia a műfajhasználat habitusait, a műfajokkal szembeni attitűdöket követi nyomon.

A műfajelmélet a műalkotásokat 1. tartalmi, 2. formai (verses, prózai, szerepekre osztott), 3. nyelvi (nyelvi elemek, médiumok, kódok), 4. terjedelmi sajátosságai (rövid–terjedelmes), 5. betöltött funkciójuk (mágikus–vallásos, informáló, szórakoztató–esztétikai), 6. a környezettel és a tárgyjal szembeni attitűdök (irónia, eszményítés) szerint csoportosítja. A műfaelmélet a műfajokat diakron és a szinkron dimenzióban rendszerezi. A diakron szemlélet szerint a műfajiság folytonosan változó kategória, a műfajok születnek, változnak és elhalnak. Hasonlóképpen történeti jellegű a műfajokat megnevező terminológia. A szinkron rendszer szerint minden korszak felépíti a saját műfajhierarchiáját.

A szakirodalom *epikus törvényeknek* nevezi a népi epika történet szerkesztési alapelveit. A finn folklórkutató, Antti Aarne 1913-ban megjelent tanulmányában a változat-képződés gyakoribb eljárásait foglalta össze. Ezek a következők: 1. egy jellemző vonás kiesése a történetből, 2. eredetileg nem egybetartozó vonásokkal, motívumokkal gazdagítás (új szereplők beépítése, az epizód háromszori megismétlése), 3. állatszereplő emberrel való behelyettesítése, 4. népmese hiedelemtörténeté alakítása, 5. a történet egyes szám első személyes előadásra való átalakítása, 6. a szüzsé egyes részeinek modernizálása. Axel Olrich dán folklórkutató a következő epikus törvényeket gyűjtötte össze: 1. a kezdet és a befejezés törvénye (az esemény előkészítése és lezárása), 2. az ismétlés törvénye (a hangsúlyozás céljából), 3. a színen egyszerre két szereplő jelenik meg, 4. a cselekmény egyetlen főszereplő köré szerveződik, 5. az ellentét törvénye (szereplők, helyszínek), 6. a gyűhúrra hangolás (az előzmények összefoglalása), 6. a népi epikus alkotás a történet

² A 20. századi folklorisztikai iskolákat Voigt Vilmos mutatta be (Voigt V. 1990a).

köré szerveződik, 7. kezdő- és zárónyomaték alkalmazása (felsorolásban az első és a harmadik elem hangsúlyos), 8. párhuzamos cselekményszálak vezetése (két hős esetén).³

A műfajelmélet történetében visszatérő gondolat, hogy vajon valóban a formai jegyek követése tesz egy műfajba sorolhatónak egy műalkotást, vagy pedig a műfaji jegyek a viszsztatükrozótt valóságból erednek. További kérdés szerint milyen a viszony a konkrét műalkotás és a műfaj között. Tzvetan Todorov szerint minden egyedi műalkotás megfelel a műfaji normáknak és ugyanakkor meg is sérti azokat (T. Todorov 1988: 284). Voigt Vilmos a műfaj és/vagy műalkotás primátusára kérdezett rá. Megállapítása, hogy a műfaj és a műalkotás egyszerre születik és egyszerre hal el. A műfaj általános sajátosságai csupán a konkrét alkotásokon keresztül léteznek és érvényesülnek. Illetve, a konkrét alkotás értéke részben a műfaji normák betartásából következik (Voigt V. 1972: 40–42). Friedrich Nietzsche szerint a műfaj a közönséggel egyszerre születik, s akkor hal el, amikor a közönség figyelme elfordul róla (F. Nietzsche 1912/1998: 35). Tzvetan Todorov szerint a műfajok más műfajokból születnek meg. Az új műfajok magukba ötvözik korábbi műfajok tartalmi-formai sajátosságát, funkcióját, s amikor megszűnnek, sajátosságai más műfajokba épülnek be (T. Todorov 1988: 285). Clifford Geertz *elmosódott műfajoknak* nevezi a műfaji normákat kiiktató beszédformákat (C. Geertz 1994). Theodor W. Adorno kultúrakritikájának gondolata, hogy a műveltségi javak, a kifejezési formák a populáris kultúrába való beépülésük folyamatában elveszítik rugalmasságukat, megmerevednek, sematizálódnak, leegyszerűsödnek, a műfajiság dominánssá válik bennük (T. W. Adorno 2003/1972). Lauri Honko óta a kutatás arra is választ keres, hogy a műfajiság mennyire tudatos kategória a népi kultúrát használó egyének számára, illetve előfordulhat-e tiszta állapotban, *ideáltipikus* formában (L. Honko 1980: 455). Mihail M. Bahtyin a beszélés műfajait tekintette át. Strukturáltság szempontjából a megnyilatkozásokat két csoportra osztotta: elsődleges (megszólítás, üdvözlési formák, jókívánság stb.) és másodlagos beszédműfajokra (regény, dráma, tudományos, publicisztikai munkák stb.). A másodlagos beszédműfajok tartalmazzák, magukba ötvözik az elsődleges beszédműfajokat. (Pl. vallomás, pletyka, igaztörténet az élettörténet műfajában.) (M. M. Bahtyin 1988.) A torontói egyetem tanára, Northrop Frye a „műfajok elméletében” az alapvető műfajok jellemzését készítette el. Az általa elemzett négy általános kategória „az ismétlődés ritmusa”, az epika, „a kontinuitás ritmusa”, a próza, „a dekórum ritmusa”, a dráma, „az asszociáció ritmusa”, a líra (N. Frye 1998). A különböző társadalmi szerepekhez, a nemekhez és az életkorhoz más-más műfajok tartoznak.

A műfajelmélet kategóriái a következők. A szövegek legtágabb műfaji kategóriái az érzelmeket közvetlenül megjelenítő *líra*, a történetet, cselekményt alkalmazó *epika*, a szereplők direkt beszédét és játékát érvényesítő *dráma műneme*. Az egyes műnemekhez több *műfaj* tartozik. A műfajok *műfajcsoportokba* sorolhatók. A műfajok alegységei az *alműfajok*. Az alműfajok *alkotáscsoportokból*, ezek pedig *alkotásokból* állnak.

³ Az epikus törvényeket összefoglalja Voigt V. 1978a.

Az egyéniségekutatás

Terminológia: magyar iskola, budapesti iskola.

Az egyéniségekutatás a folklórisztikában, a mesekutatók területén kialakult irányzat, amelynek gyökerei a 19. századba nyúlnak vissza, megalapozása pedig a 20. század közepén történt meg. A folklóralkotások eredetére és életformájára vonatkozóan a folklórtudomány az alkotások anonim és kollektív jellegének hangsúlyozásával fogalmazta meg a maga álláspontját. Ezzel párhuzamosan azonban szaporodtak az egyén alkotó, variáló és megőrző szerepével kapcsolatos megfigyelések.

A Grimm testvérek dajkájuk, K. Dorothea Viehmann mesetudását figyelhették meg, s gyűjteményükben arcképét is közzétették. Johann Reinhard Bünker 1906-ban egyetlen mesemondó, egy utcaseprő tudását jelentette meg. Kálmány Lajos 1914-ben adta ki az egyházaskéri Borbély Mihály meséit. A német irodalmár, Julius Schwietering a két világháború között kezdeményezte a mesemondók vizsgálatát. Mark Konsztantinovics Azadovszkij 1926-ban egy szibériai mesemondó asszony monográfiáját készítette el. 1942-ben Bálint Sándor Orosz István szeptember életrajzát jelentette meg, a német Gottfried Henssen 1951-ben írt könyvet egy mesemondóról, a svéd Carl-Herman Tillhagen 1948-ban közölte egy cigány mesemondó meséit.

A módszert Ortutay Gyula dolgozta ki a *Fedics Mihály mesél* (1940) című könyvében, s tanítványai (Dégh Linda, Kovács Ágnes, Erdész Sándor) folytatták a kutatásokat. 1940-ben indult az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*, amelynek munkamódszere és szemléleti alapja az egyéniségekutatás volt. Az 1940-es években Banó István, Dégh Linda, Péter László értekezett az új szemléletről. Ortutay Gyula könyvét követően egy-egy mesemondót mutatott be Dégh Linda (1941–1942), Erdész Sándor (1968), Faragó József (1969), Nagy Olga (1969), Faragó József–Balla Tamás (1970), Nagy Olga–Vő Gabriella (1974), Bálint Sándor (1975), egy balladaénekes repertóriumát Ráduly János (1979), egy moldvai csángó asszony népdalait és balladáit Kallós Zoltán (1973), egy moldvai csángó asszony folklórtudását Pozsony Ferenc (1994), egy mezősegi férfi hiedelmeit Keszeg Vilmos (2003), egy-egy mezősegi primás gyakorlatát Halmos Béla (1980) és Virágvölgyi Márta (1981).

A nemzetközi folklórisztika a kutatási irányzatot a *magyar iskola, budapesti iskola* néven tartja számon. Az irányzat a folklórt alkotó és hagyományozó egyént a következő perspektívában látta: származása, tanulmányai, életpályája, társadalmi státusa és kapcsolatai, repertoárjának szerkezete, tudásának eredete, a mesemondás/éneklés stb. alkalmi, a mesemondás/éneklés szerepe az életében, követői.

A magyar néprajztudomány szemléletváltását Mohay Tamás tárta fel 2000-ben, az *Egyének és életutak* című tanulmányában. Az ő kutatásából tudjuk, hogy a paraszttársadalomban a 18. század harmadik harmadában készülnek az első személyes feljegyzések (krónikák, számadáskönyvek), amelyek szerzőjük személyes élményeit örökítik meg. A 19. században fellendülő mobilitás, majd a 20. századi világháborúk élményköre széles

körben elterjesztette a személyes jegyeket hordozó amatőr írásbeliséget. A néprajzi munkák sorában Jankó János *Katotaszeg magyar népe* (1892) című könyve nevezte meg először az adatközlőket. Ez az eljárás az 1930-as évektől terjedt el. (Irodalom: Banó I. 1944, Péter L. 1947, Dégh L. 1949, 1960, Voigt V. 1977, 1978, Mohay T. 2000.)

Olvasmány

Idézzük Ortutay Gyula *Fedics Mihály mesél* című könyvének néhány megállapítását.

„A Fedics Mihály meséit őrző kötet s az itt következő tanulmány merőben más célokat tűz maga elé, mint aminőket eddig általában megszokhattunk a magyar népmesei kiadványokban. A magyar népköltési gyűjtemények is, hasonlóan a világszerte megjelenő egyéb gyűjteményekhez, a meseanyagot tetszés szerint csoportosították s vagy jelezték a mesemondók személyét, vagy még azzal sem törődtek. Arra sem ügyeltek, hogy az ugyanegy mesélőtől való meséket csoportosítsák, vagy a mesékben a mesemondói egyéniség megjelenésének esetleges jeleit vigyázzák. Mint előzményre alig két példára hivatkozhatunk a magyarországi népmese-gyűjtemények anyagában, ezek egyike is nemzetiségi. Az egyik Bünker híres hienc⁴ mesélője, a soproni utcaseprő, Kern Tóbiás,⁵ a másik Kálmány Lajos mesélője, Borbély Mihály, aki egy kötetre való mesét⁶ tudott elmondani gyűjtőjének. Igaz azonban Berze Nagy ama megjegyzése,⁷ hogy Borbély nem volt különösebben tehetséges mesemondó, elmondása, epikus készsége eléggé közepes. Ez a kötet is egyetlen mesélőnek, az alig egy éve halott szabolcsi mesemondónak, Fedics Mihálynak meséit és egyéb epikus jellegű hagyományát foglalja magába s ennek a hagyománynak a magyarázatára törekszik. Úgy véljük, hogy Fedics Mihálynak, e ruszin családból eredő, de egész alkattában magyar mesemondónak mesemondása a magyar s nemzetközi népmeseirodalom érdeklődésére bizvást tarthat igényt, mert anyagának terjedelme s mesemondásának jellege elkülöníti a mesei hagyományt jól-rosszul, szolgálai hűséggel visszaadó, néhány mesét tudó átlagos mesemondóktól.

Az említettem két kivételtől eltekintve a magyar gyűjtők eddig nem sok ügyet vetettek a mesei hagyomány és a mesemondó közötti összefüggésre. Maga Kálmány is kurta három oldalas bevezetőjében alig látszik törődni Borbély Mihály egyéniségével, életével s az ismert mesei anyagot színező egyéni jelekkel. Érthető is, hogy a meséket motívumokra szabdaló s e motívumok nemzetközi elterjedtségét vizsgáló tudományos érdeklődés korában ez az integráló szempont nem vonzotta nálunk sem a kutatókat. Pedig Kern és Borbély mellett népköltési gyűjteményeinkből egyéb mesemondó tehetségeket, egyéniségeket is kihámozhatnánk, mint Berze Nagy János palóc mesélői közül (MNGy IX.) s magam is közöltem már egyik gyűjteményemben⁸ több mesét egy kiváló, azóta szintén meghalt mesélőtől, Korpás Lászlótól, kinek kiadott és kiadatlan meséiből szintén kitellenék egy derék kötet.

Tény azonban, hogy a magyarországi népmese-gyűjtés és kutatás eddig a mesélőt szinte teljesen kikapcsolta vizsgálódási köréből. Ilyen vizsgálatokra a honi népzene kutatás sem gondolt, pedig mint Seprődi János egy megjegyzése mutatja,⁹ a kutatás ezen a téren is gyümölcsöző lehetne. Különben erről meggyőzhetnek az általam több ízben idézett Sharp tételei is. Kutatóink megelégedtek mesegyűjtés közben a mesélő nevének, helyel-közzel egyéb körülményeinek túlságosan is vázlatos megrögzítésével (életkor, foglalkozás, módosság). Egy-egy jól elmondott, egyénibben szótt mese olvastakor szinte gyanú ébredhet a mai kutatóban, hogy a gyűjtők pusztán sietségéből hagytak ott jeles mesemondókat, kik pedig a türelmet gazdagon jutalmazták volna. Természetesen az ilyen »gyanú« könnyen félrevezető lehet, hiszen ismerünk mesemondótípusokat, kik alig érzik magukat hivatottnak s e téren ügyességük, gazdagságuk egyenes arányban van anyaguk szűkösségével. Éppen mert a magyar népmesék anyagának bizonyos jól kiolvasható jelei arra mutatnak, hogy a mesemondói egyéniség a magyar népmese alakulástörténetében is jelentős tényező volt, s a magyar mese megjelenési formái sem választhatók el mesemondójuktól, szükséges lesz a további gyűjtések

⁴ Vas és Sopron megyei német. K. V.

⁵ Johann Reinhard Bünker: *Schwänke, Sagen und Märchen in heanzischer Mundart*. Leipzig, 1906.

⁶ Kálmány Lajos: *Hagyományok*, II. kötet (Borbély Mihály mondása után) (Szeged), é. n.

⁷ Berze Nagy János: Kálmány Lajos új mesegyűjteménye. *Ethnographia* 26. (1915) 106.

⁸ Nyíri és rétközi parasztmesék. Gyoma (1935).

⁹ Seprődi János: Két újabb népköltési gyűjtemény. *Erdélyi Múzeum*. 23. (1906) 164.

és vizsgálódások során a népmese életének e tényezőjére is több gondot fordítanunk. Sőt kívánatos lenne, ha gyűjtőink mindig is arra törekednének, hogy egy-egy jó mesemondó teljes anyagának lejegyzéséig s a mesemondó egyéniségének, életkörülményeinek, meséi egyéni jellegének részletes kivizsgálásáig munkájukat ne tekintsék befejezettnek. Fedics Mihály meséinek összegyűjtése e követelmény helyességének a belátásából indult ki, s arra törekszem, hogy az általa elmondott s világszerte ismert epikus hagyományban az egyéniség teremtő vonásait s elkülönítő jegyeit is fölfedezzem.

[...] Feladatomnak éppen azt tekintem, hogy a magyar paraszti társadalom és kultúra régibb s szigorú közösségi rendjében kifejlődhető alkotó egyéniség sorsát figyeljem meg: mennyiben fejtheti ki alkotó erőt az egyéniség a közösség megszentelte hagyományokon keresztül s a nemzedékről nemzedékre hagyományozott epikus anyag alakulását mennyiben befolyásolhatja az egyéniség s a tehetség, amelynek alkotó és teremtő szerepét nincs jogunk elhanyagolni a látszatra olyannyira egyéniségellenes s a közösség kemény fegyelmében növekedő, változó népi kultúrában sem. Éppen az egyéniség és a közösség által őrzött hagyomány közötti sajátos feszültség adja kezünkbe a kulcsot a népi kultúra lényegének megértéséhez, s bármelyik tényező egyszemélyes hangszólása tévútra vezethet.

A magyar kutatók közül már Katona Lajos is több ízben felemelte tiltakozó szavát a közösség mitikus öntevékeny alkotótehetségével szemben s utalt a teremtő egyéniség kikerülhetetlen elvére.” (Ortutay Gy. 1940: 5–9.)

Fedics Mihály 1851-ben született a Szabolcs megyei Piricse községben. Görög katolikus vallású volt. Ruszin szármású, de magyarnak tartotta magát. Meséiben magyar és ruszin hagyomány keveredik. Apja uradalmi kocsis, majd cseléd, napszámos, korán meghalt. Fedics Mihály 5-6 éves volt akkor. A tanítóval nézeteltérése támadt, az iskolából kimaradt, s ennek következtében írástudatlan maradt. Libapásztor, kondás. Jó táncos volt, emiatt szívesen látták a lakodalomban. Fonóban, erdőirtásnál mesélt. 1883-ban nősült meg. Tehenes, kocsis. 1884-ben Amerikában próbált szerencsét, másfél évig. Hazatért. Erdőt irtott, majd cseléd volt. Öregén koldulásra is kényszerült. 1938-ban halt meg.

Ortutay Gyula 1936-ban találkozott vele. A mesemondás, az érdeklődés fellelkesítette a mesemondót.

Kommunikációelmélet

A kommunikációs aktus első megfogalmazása az 1940-es évekből származik, az információátvitelt ragadja meg. Tényezői az információ (üzenet), a jel (kód), a közvetítést biztosító csatorna, a közlés körülményei, valamint az adó és a befogadó. A kommunikáció funkciói az ismeretközlés, az érzelmek kifejezése, a felszólítás, a kapcsolatteremtés, a nyelvi ellenőrzés és a nyelv szépségének láthatóvá tétele. A kommunikációs modellt a nyelvész és irodalmár Roman O. Jakobson alkotta meg, 1960-ban.

A kommunikációnak több értelmezése van használatban. A klasszikus meghatározás szerint a közlés ismeret átadása (tranzaktív modell, C. E. Shannon–W. Weaver 1949), interakció, konszenzus a dolgok fölött (interaktív modell, T. Newcomb 1953), a világ megkonstruálása (kultivációs modell, G. Gerbner 1969). Formái a beszéd, az írás, a nyomtatás, a távközlés, a tömegkommunikáció, az informatika. Charles R. Berger elmélete szerint a kommunikáció folyamán a felek egyre több információra tesznek szert, s a kommunikáció elejére jellemző bizonytalanság fokozatosan megszűnik (C. R. Berger–R. J. Calabrese 1975). Az elmélet a művésztudományok, a nyelvészet, a filozófia, az informatika, a pszichológia, az antropológia közötti interdiszciplináris terület. Figyelme kiterjed a kommunikáció kultúrájára, a médiumok használatára, a jelentés közvetítésének kompetenciájára.

A beszélés etnográfija

Terminológia: beszédmód, folyékony beszélő, beszélőközösség, beszédaktus, beszédesemény, beszédhelyzet.

A *Cours de linguistique générale*, Ferdinand de Saussure tanítványai által rekonstruált műve három évvel halála után, 1916-ban jelent meg. Ez alapozta meg a nyelvkutatás mellett a *beszéd (parole)* kutatását. Ezzel egyidőben Mihail M. Bahtyin nyelvelméleti kutatásokat végzett, a diskurzust, a verbális interakciót, a szöveg funkcióját, a szüzsé történeti és szociális dimenzióját vizsgálta. Roman O. Jakobson, az orosz származású amerikai nyelvész, szemiotikus, irodalomkutató különválasztotta az *elbeszélt eseményt (histoire)* és a *beszédaktust (discours)*. A beszédaktus az elbeszélt eseményt is magába foglalja. Minden narrációnak egy helyzeten belül van szándéka, a szöveg megszerkesztése ezt a szándékot szolgálja egy narratív program által. Az elbeszélés mint aktus ennek a helyzetnek az interpretálása. A helyzetről lemondva elveszítjük az értelmezés keretét. A történet csupán ezen a helyzeten belül értelmes.

Az említett előzmények után a szociológiában megszületett az *etnometodológiának* nevezett, Harold Garfinkel nevéhez kötődő kutatási irány, amely a beszélgetés körülményeit kívánta megfigyelni és értelmezni. Az 1960-as években alakult ki a *beszélés etnográfija, antropológiája*. „Ez a kultúranropológiai irányzat abból indul ki, hogy a beszéd, illetve a beszélés a komplex szociokulturális kontextusba ágyazódik, középontjában a beszédesemény fogalma áll, s fő törekvése, hogy mennél gazdagabb, összetettebb leírással szolgáljon egy adott kultúra vagy szubkultúra beszédeseményeiről. Az ilyen leírás felölelheti a beszéd típusát, a szituáció határainak kijelölését, az esemény társadalmi szerepét, a fontosabb szereplőket, a fizikai környezetet, a követendő normákat, a használt nyelvi kódot stb.” (idézi Pléh Cs.–Síklaki I.–Terestyéni T. 1997: 394). Az irányzat kezdeményezője Yehoshua Bar-Hillel, kifejtése Hymes Dell munkásságához kötődik.

A beszélés néprajzának az a megállapítás képezi szemléleti alapját, hogy a nyelvi megnyilatkozásnak cselekvési értéke, társadalmi esemény jellege van. A kommunikációs helyzetben benne lévő személyek a szöveg által lépnek egymással kapcsolatba, irányítják egymás viselkedését, alakítják magát a helyzetet. A szöveg használati kontextusát be kell építeni a szöveg értelmezésébe (szemantikai pragmatika). A szöveg elhangzásának ideje (pl. karácsony), helye (pl. templom), a beszélő személye (pl. idős), szerepe (pl. násznagy), a hangerő (pl. suttogás) mind részét képezi a szöveg jelentésének. A beszélési szokások társadalmanként, kultúránként eltérnek.

A beszélés néprajza szerint a *beszédmódot* egyik oldalról a beszédesemény, a beszédaktus, a beszédstílus, a másik oldalról a személyes képességek, a szerepek, a kontextusok, az intézmények, az értékek, az attitűdök szabályozzák. A *folyékony beszélő* az a személy, akinek a képességei megközelítik a közösség beszélési normáit. A különböző beszélői szerepekhez különböző beszédideálok kapcsolódnak (pl. improvizálni, pontosan idézni, hangosan beszélni stb.). A *beszélőközösség* ismeri a nyelvi mezőt, használja a beszédmezőt. A

beszédhálózaton keresztül, beszédmódok alkalmazásával működik. A *beszédaktusok* a *beszédesemények* részét képezik, a *beszédesemények* *beszédhelyzetek*ben kerülnek sorra.

A beszéd leírásában Dell Hymes a következő összetevőket érvényesítette: 1. az üzenet tartalma, 2. az üzenet formája, 3. az elrendezés (egy beszédaktus ideje, helye, fizikai körülményei), 4. a beszélő vagy feladó, 5. a címző, 6. a hallgató vagy közönség, 8. a címzett, 9. a szándék, 10. a kulcs (az aktus tónusa, módja, légköre), 11. a csatornák, 12. a beszédformák, 13. az interakció normái (pl. kötelező a figyelem), 14. az értelmezési normák, 15. a műfajok (D. Hymes 1975, 1997).

A beszédaktus-elmélet

Terminológia: illokúciós aktus, performatívum.

A beszédaktus-elmélet a pragmatikai vizsgálatok területén, az 1960-as évektől kibontakozott nyelvészeti és nyelvfilozófiai irányzat. Alaptétele szerint vannak olyan kijelentések, amelyek kimondása tulajdonképpen önmagában cselekvés, s módosulást eredményez az események menetében, a személyek sorsában és megítélésében. Ilyen kijelentés az eskü, a fogadalom, a parancs, az ígéret, a köszönet, a minősítés stb. A beszédaktus-elmélet az *illokúciós aktusok*, a *performatívumok* típusait, szerkezetét, kimondásuk körülményeit, feltételeit vizsgálja. Az irányzatot John Langshaw Austin angol nyelvfilozófus indította el, tanítványai és követői az amerikai John R. Searle, H. Paul Grice.

A kontextuselmélet

Terminológia: kontextus, ko-textus, releváns és irreleváns kontextus, ceremoniális kommunikáció, rituális koherencia, textuális koherencia, ismeretháló (frame), szociális, vizuális (tárgyi), kognitív és nyelvi kontextus, primér és szekundér kontextus

A kontextuselmélet tudományos szemlélet, amelyet a humán-, a társadalom-, a természet- és a műszaki tudományok területén egyaránt alkalmaznak. Alkalmazása a 20. század második felében vált általánossá. Megalapozói Ludwig Wittgenstein filozófus és John Langshaw Austin.

Esetünkben a kontextus a kommunikáció, a közlés környezete, amely befolyásolja az üzenet tartalmát, jelentését. A jelentés megértéséhez szükség van a megnyilatkozás nyelven kívüli szituációjának ismeretére. A beszédhelyzet nemcsak keretet biztosít a közleménynek, nemcsak előhívja a szöveget, hanem „behatol magába a megnyilatkozásba, és jelentésállományának nélkülözhetetlen alkotórészévé válik” (M. M. Bahtyin 1985: 20).

Rudolf Carnap német származású amerikai filozófus *releváns* és *irreleváns kontextusokat* különböztetett meg (R. Carnap 1937). A releváns kontextust nyelven kívüli

körülmények, az irreleváns kontextust pedig a beszédeseményen belül elhangzó szövegek alkotják (idézi Y. Bar-Hillel 1997: 177). Thomas A. Sebeok a kontextustól a kontextust határolta el, amely a jelentésképzés nyelvi eszközeinek összességét jelenti (T. A. Sebeok 1986). A kontextusnak vannak látható, evidens és nem látható összetevői. Az első csoportba tartozik a tárgyi, társadalmi, proxemikai környezet, a másodikba az ideológia, a tudás, az értékrend, az előítéletek (Fehér M.–Hársing L. 1977). A történetek egy *elsődleges (primér) kontextus*ban töltik be szerepüket. Ebből a környezetből kiszakadva *másodlagos (szekundér) kontextus*ba illeszkedve újabb jelentést ölthetnek magukra. Az emlékezésről írott könyvében Jan Assmann a kontextusok két típusát választotta külön. A közösségi identitás szempontjából lényeges történetek előadására a kultúrában állandósult beszédhelyzeteket és -eseményeket a *ceremoniális kommunikáció* kategóriájába sorolta. A ceremoniális kommunikáció esetében a történet elmondása egyéb cselekvésekkel, gesztusokkal alkotja meg a *rituális koherenciát*. „Az identitásbiztosító formatív tudás forgalomban tartása kizárólag a ceremoniális kommunikáció szituációira tartozik: ezek tekinthetők a tudásforgalom intézményesüléseinek. [...] A rítusok arra valók, hogy elevenen tartsák a csoport identitásrendszerét, az önazonosság tekintetében releváns tudásból juttassanak a résztvevőknek. [...] A rítusok azok a csatornák, »erek«, amelyekben az identitásbiztosító értelem áramlik: ez az identitásrendszer infrastruktúrája.” Az írást használó társadalmakban a történetek egy másik rendszerhez, az írott szövegek (más szövegek, a szöveghez fűzött kommentárok, kritikák) rendszeréhez igazodnak. Ez a rendszer a *textuális koherencia* (J. Assmann 1999: 101, 141–142).

A történet megértéséhez szükséges ismereteket a narratológiai irodalomban más terminológiával is megnevezik. Az alább bemutatásra kerülő forráskönyvek az egy helyzetben való viselkedésre vonatkozó általános cselekvésmoделleket és lépéseket tartalmazzák (R. C. Schank–R.F. Abelson 1988). Walter Kintsch és Teun A. van Dijk – korábbi előzményeket követve – az *ismeretháló (frame)* fogalma alá vonta „a tipikus helyzetekre, eseményekre vagy cselekedetekre vonatkozó konvencionális ismereteket”, amelyek közismert voltak miatt nincsenek expliciten megjelenítve (W. Kintsch–T. A. van Dijk 1978).

A magyar antropológiai irodalomban Hoppál Mihály kezdeményezte a kontextusoknak a szöveg értelmezésébe való bevonását. A történet *szociális kontextusát* a történetmondás helyzetében részt vevő személyek képezik. Bizonyos történetek elhangzása esetén meghatározó a *vizuális (tárgyi) kontextus* (pl. ravatal, ünnepi terített asztal). A legendák, a hiedelem-, álom-, betegség-történetek értelmezésében lényeges szerepet játszik a *kognitív kontextus* (hiedelmek, vallásos meggyőződések). És végül, a történet *nyelvi kontextusát* képezik a történetet megelőző és követő egyéb szövegek (Hoppál M. 1998: 100).

Kánonelmélet

Terminológia: kánon, kanonizáció.

A kánonok elmélete az angolszász irodalomtörténetben fogalmazódott meg, az 1980–1990-es években. Az esztétikumszempontról irodalomkritikával szemben az elmélet szerint a szövegek értékelése, megítélése intézményi és társadalmi konszenzus, korszakhoz, társadalmi és kulturális milióhoz kapcsolódik, a korszak, a társadalom értékrendje, elváráshorizontja alapján születik meg. A kánon megalkotója és a kanonizáció végrehajtója a szakmai elit, elterjesztésében különböző intézmények vesznek részt. Az értékrend változásával a szöveg megítélésében is változás áll be.

A kánonok szoros kapcsolatban állnak a társadalmi identitással. A kánonban társadalmi identitás fejeződik ki, ugyanakkor hatással van a társadalmi identitásra (Szegegy-Maszák M. 2008: 192). Gyáni Gábor a népi hagyományok gyűjtését, archiválását és kiadását tudományos-kulturális kánonokra vezeti vissza. Az összegyűjtött és kiadott hagyomány a nemzeti kánon részévé válik (Gyáni G. 2007: 102). A kánon a kultúrának mindig csak egy kiválasztott, kiemelt részét teszi láthatóvá.

A diskurzuselmélet

Terminológia: diskurzus.

A 20. század második felében megjelent, a társadalom értelmezésére és vizsgálatára vállalkozó elmélet és módszertan. Jelentős mértékben a filozófus és történész Michel Foucault nevéhez kötődik (M. Foucault 2000, 2001). Interdiszciplináris jellegű, a társadalomtudományok (főként a szociológia és az antropológia), a filozófia, a nyelvészet, az irodalomtudomány és a pszichológia közötti területen jött létre. A korábban említett elméletek közül magába építette a langue (nyelv) mellett a parole-t (beszéd), a discours-t (társalgás) vizsgáló nyelvészeti irányzatokat (Ferdinand de Saussure, Mihail M. Bahtyin, Roman O. Jakobson), a szociológia etnometodológiai iskoláját (Harold Garfinkel, Erving Goffmann), az etnológia beszélés antropológiai irányzatát (Yehoshua Bar-Hillel, Dell Hymes), a kommunikáció interaktív (Theodore M. Newcomb, Victor Turner) és kultivációs (Teun A. van Dijk) modelljét. Állításai: 1. a nyelv alapvetően meghatározza a gondolkodást, 2. a beszéd, a társalgás kontextushoz kötődik, 3. a beszélő egyén a beszédre vonatkozó tudást, tapasztalatot vesz igénybe, 4. a társalgás alapvető célja az egyéni identitás kommunikálása, 5. a beszéd, a társalgás átalakítja a társadalmi viszonyokat, 6. a diskurzus teremti meg a dolgok jelentését, a világot, 7. a hatalom a diskurzuson keresztül érvényesül, ellenőriz, integrál és marginalizál.

A diskurzuselmélet jelentős témái a feminizmus, a hatalom, a kolonializmus.

A mikrotörténelem

Terminológia: mikrotörténet, eseménytörténet, mindennapi élet.

Az 1960-as években született társadalomtudományi irányzat. A társadalmi események, folyamatok és kapcsolatok, a mentalitás, a szokások megjelenítésében a kis léptéket, a közelítés és a felbontás technikáját alkalmazza. A figyelmet a tényekről és az elvekről az *eseményre*, a folyamatra, az egyénre és az életvilágra, a *mindennapi életre* irányítja. A mindennapi élet (Life-World) olyan közeg, amelyben a tapasztalatok alapján emberi aktivitások és kapcsolatok zajlanak le, amelyben a mentalitások és ideológiák materializálódnak.¹⁰ Az emberi tevékenységek részletes metszeteiben, a lelassított időben teszi láthatóvá a kultúra, a társadalom, a hatalom működését. Művelői Carlo Ginzburg, Giovanni Levi, Robert Darnton, Natalie Zemon Davis, Robert Mandrou.

¹⁰ Alfred Schütz terminusának a fenomenológiában és a társadalomtudományokban az 1930-as évektől megtett pályafutását bemutatja: Hoppál M. 1981: 10–14. Funkcionális terminusként: F. Braudel 1979/2004.